

ВАЕННАЯ РЭФОРМА Ў ВКЛ 1764 - 1766 ГАДОЎ

У прадстаўленым артыкуле разглядаецца становішча арміі Вялікага княства Літоўскага ў сярэдзіне XVIII ст. Разглядаюцца асноўныя напрамкі ваеннай рэформы ў Рэчы Паспалітай 1764-1766 гадоў, якая стала сур’ёзнай спробай у справе мадэрнізацыі арміі Вялікага княства Літоўскага.

This article discusses the situation of the army of the Grand Duchy of Lithuania in the middle of 18th century. Examines basic directions of military reform in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1764-1766, which marked an important trying in the process of modernisation a regular army of the Grand Duchy of Lithuania.

Гісторыя Беларусі XVIII ст. з’яўляецца вельмі супярэчлівым этапам айчынай мінуўшчыны. Гэта перыяд стаў лагічным працягам папярэдняга стагоддзя, калі беларускія землі сталі арэнай крывапралітных войнаў. У XVIII ст. кожны трэці год прыходзіцца на вайну, прычым, калі ў папярэднім стагоддзі войны ішлі за дзяржаўныя інтарэсы, то ў разглядаемы перыяд беларускія землі сталі месцам для разборак для суседзяў. Рэч Паспалітая сапраўды пераўтварылася ў “прахадны двор” для армій суседніх дзяржаў і сярод важнейшых прычын склаўшагася становішча стала слабасць рэгулярнага войска як у Кароне, так і Літве. Армія адыгрывае надзвычай важную ролю ў справе самастойнага існавання і эфектыўнага будаўніцтва дзяржавы, таму даследаванне гісторыі войска мае сур’ёзнае навуковае значэнне.

Нягледзячы на тое, што вайсковая гісторыя Беларусі XVIII ст. ужо знайшла адлюстраванне ў гістарыяграфіі, гісторыя войска ВКЛ гэтага перыяду, нягледзячы на асобныя спробы, яшчэ застаецца *tabula rasa* ў айчынай навукавай літаратуры [1]. Пэўны задзел у распрацоўцы гісторыі арміі ВКЛ даследуемага перыяду зрабілі польскія гісторыкі, якія даследуючы мінуўшчыну кароннай арміі закраналі асобныя пытанні існавання арміі ВКЛ [2 - 6]. Разуваючы навуковую значнасць праблемы і практычную адсутнасць спецыяльных даследаванняў па тэматыцы нам падаецца даследванне гэтай тэмы дастаткова актуальным.

Важным этапам у справе арганізацыі сталага войска ВКЛ стала ваенная рэформа 1717 г., якая прадуглежвала сур’ёзныя змены ў арганізацыі ўзброеных сіл Рэчы Паспалітай. “Нямы сойм” 1717 г. вызначыў сталы штат (этат) войска, лічбы бюджэту і крыніцы фінансавання арміі [7, с.137]. Сойм не прыняў канкрэтныя лічбы армій Польшчы і ВКЛ, але вызначыў колькасць “порцый” для пяхоты і “коней” для кавалерыі, на падставе якіх можна прыблізна вызначыць колькасць войска. Такая недакладнасць тлумачыцца тым, што 1 порцыя павінна была адпавядаць 1 шараговаму жаўнеру, але ў той жа час падафіцэры і афіцэры, а тым больш камандаванне падраздзяленняў атрымлівалі большую колькасць порцый. Трэба пагадзіцца з думкай М. Кукеля аб тым, што рэальная колькасць вайскоўцаў у пяхотных падраздзяленняў складала каля 2/3 ад вызначанага бюджэтам складу [6, с.141]. У кавалерыі такая розніца ў лічбах была меней, што звязана з меншай, у параўнанні з пяхотай, колькасцю каманднага складу.

Зыходзячы з рашэнняў сойму 1717 г., паводле бюджэту каронныя войскі павінны былі налічваць 12 тыс. жаўнераў, што было ў тры разы менш, чым каронная армія перад рэформай [3, с.256]. Планы стварэння войска ВКЛ выглядалі яшчэ больш сціплымі. Агульная колькасць літоўскага войска павінна была налічваць каля 6 тыс. жаўнераў. Такая колькасць войска -24 тыс. штыкоў – падавалася камічнай, калі

ўлічваць узровень мілітарызацыі суседніх дзяржаў. Напрыклад сталае войска Францыі, Аўстрыі, Расіі ў мірны час налічвала па 100 тыс. чалавек, армія суседняй Прусіі складала каля 40 тыс. жаўнераў [6, с.141]. Нават саюзнае Рэчы Паспалітай саксонскае войска налічвала 30 тыс. салдат [8, с.8, 10]. Але паслы на вальным сойме палічылі, што ў ваенны час асноўны цяжар вайны павінны быць ўскладзены на традыцыйны элемент – паспалітае рушанне, тым больш, што фінансавыя магчымасці краіны ва ўмовах палітычнай анархіі былі абмежаваны [7, с.137]. Але, нягледзячы на сціпую колькасць войскаў Рэчы Паспалітай, рэформа 1717 г. усё ж была крокам наперад – крокам да стварэння рэгулярнай арміі, што востра патрабаваў час і ваенна-палітычная сітуацыя ва Ўсходняй Еўропе. Але за перыяд з 1717 па 1764 г. армія, як і ўся дзяржава прыйшла ў жудасны заняпад, яна патрабавала тэрміновага рэфармавання, што стала магчыма пасля выбарання каралём польскім і вялікім князем літоўскім Станіслава Панятоўскага.

Ужо на канвакацыйным сойму 7 мая 1764 г. было прынята рашэнне аб стварэнні “раз і назаўжды Consilium bellicum альбо Камісіі вайскавай”, якая мусіла стаць каталізатарам рэформ у арміі. Аднак паслы ВКЛ вырашылі інакш. Яны абазначылі, што гетманы вялікі і польны застаюцца пры ўсіх сваіх правах і прэрагатывах, якія ім былі нададзены соймам 1717 г., а Вайсковую камісію фактычна не стварылі [9, с.39, 83]. Гэта азначала тое, што нягледзячы на абмежаванне ўлады гетманаў, іх пасады засталіся пажыццёвымі.

Тым не менш стварэнне ў Кароне Consilium bellicum падштурхнула ўлады ў ВКЛ да падобных дзеянняў. На каранацыйным сойму 3 снежня 1764 г. было абвешчана аб стварэнні Вайскавай камісіі ВКЛ у склад якой у якасці камісараў увайшлі віленскі ваявода Міхал Агінскі, берасцейскі кашталян Ян Гарайн, польны пісар ВКЛ Юзаф Сасноўскі, лоўчы ВКЛ Антоні Забела, Станіслаў Адахоўскі, паручнік пяцігорцаў Тадэвуш Нарбут, генерал-маёр Міхал Пац, падпалкоўнік (оберштлейтэнант) рэгіменту коннага Булавы Польнай ВКЛ Францішак Бітаўт, падпалкоўнік рэгіменту Булавы Вялікай Міхал Гарайн [10, с.170]. Праца ў складзе камісіі была не альтруістычнай справай, камісары, сярод якіх былі генерал-ад’ютант камісіі, пісар камісіі, інстыгатары і возны, за сваю дзейнасць мусілі атрымліваць заробак на тых жа падставах, як і дэпутаты Скарбовага Трыбуналу ВКЛ [11, с. 234]. Месцам пастаяннага размяшчэння камісіі была вызначана Гародня, пачатак першай кадэнцыі быў прызначаны на 25 лютага 1765 г., а наступныя кадэнцыі мусілі супадаць з тэрмінамі дзеяння Скарбовага Трыбуналу ВКЛ. [10, с.170].

У 1765 г. урэшце была рэальна утворана вайсковая камісія, мэтай якой стала ўсебаковае вывучэнне становішча арміі Рэчы Паспалітай і затым выкараненне асноўных праблем у ваеннай сістэме краіны [12, с.20]. Стварэнне камісіі было сапраўды прагрэсіўнай з’явай, а стратэгічнай мэтай яе дзейнасці стала дасягненне арміяй ВКЛ і Польшчы ўзроўня ўзброеных сіл еўрапейскіх дзяржаў. На думку Б.Твардоўскага Камісія здолела зрабіць шмат для дасягнення сваёй мэты “... усталявала парадак у арганізацыі, павысіла аслабленую субардынацыю і дысцыпліну, павысіла ўзровень адукацыі ў вышэйшых вайсковых, і ўрэшце рэшт стварыла армію, якая не саступала аніводнай тагачаснай еўрапейскай ...” [12, с. 20]. Камісія здолела скараціць значную колькасць афіцэраў, якіх у войсках Рэчы Паспалітай было амаль столькі ж колькі шараговых, павышана плата за службу.

Аднак дзейнасць камісіі пры захаванні інстытута гетманства нарадзіў у арміі ВКЛ сваеасаблівае дваеўладдзе, таму што канкрэтнага падзелу паміж паўнамоцтвамі камісіі і гетманскай уладай усё ж вызначана не было. З гэтай прычыны на ардынарным сойме 6 кастрычніка 1766 г. была прынята спецыяльная пастанова “Дазвол прэрагатыў сучасным гетманам абоіх народаў”. Гэтая пастанова тлумачыла канстытуцыю канвакацыйнага і каранацыйнага соймаў 1764 і ў прыватнасці абавязвала Камісію

выдаваць свае распараджэнні ад імя гетмана, а сам гетман мусіў старшыньстваваць на пасяджэннях камісіі [11, с. 234; 13, с. 205]. Шэфы палкоў, за выключэннем лейб-гвардзейскіх, павінны былі дасылаць свае рапарты на два адрасы – да камісіі і да гетмана. У сваіх палках гетманы атрымлівалі права надання вайсковых званняў [13, с.205]. Загады Вайсковай камісіі ВКЛ у пэўных выпадках маглі быць сапраўднымі, калі іх падтрымлівалі не менш за 5 з 9 яе членаў [11, с. 234].

На сойме 1766 г. былі зроблены захады накіраваныя на павышэнне матэрыяльнага забеспячэння арміі ВКЛ. Так на яе ўтрыманне было дадаткова выдаткавана 749 250 злотых штогод, да нормы, якая была прынята яшчэ на “нямым” сойму 1717 г. [11, с. 234-235]. Дзякуючы гэтай пастанове мы можам вылічыць штат арміі ВКЛ у 1766 г. Кавалерыя ВКЛ складалася з падраздзяленняў гусар, пяцігорцаў і пярэдняй варты (лёгкай кавалерыі), агулам на яе выдзялялася 2300 порцый. У прыватнасці на гусар - 400 порцый, на пяцігорцаў – 1200, а на пярэдняю варту - 700 порцый. Такім чынам, штат літоўскай кавалерыі за 49 гадоў абсалютна не змяніўся.

Рэгімент гвардыі коннай ВКЛ, на які выдзялялася аж 600 порцый, таксама фармальна ўваходзіў у склад арміі Вялікага княства і фінансаваўся з яго бюджэту, але ў рэальнасці ён знаходзіўся пры каралі ў Варшаве, або іншым месцы, дзе знаходзіўся кароль і таму быў недасягальны для дзеянняў Вайсковай камісіі [11, с. 235].

Тактычнай адзінкай кавалерыйскіх падраздзяленняў з’яўлялася харугва. Гусарскія харугвы ў сярэднім павінны былі налічваць па 55 коней, харугвы пяцігорцаў і лёгкай кавалерыі налічвалі па 50 коней, аднак ў рэальнасці гэтыя лічбы выглядалі інакш. Калі парашэннях сойма 1717 г. татарскія падраздзяленні ўваходзілі ў склад лёгкай кавалерыі, то на сойме 1766 г. іх фінансаванне адзначаецца асобна. Прадугледжвалася выдзяленне грошай на 300 порцый татараў палку Карыцкага, 360 порцый на полк Беяка [11, с. 234]. Пярэдняя варта таксама падзялялася на харугвы, на чале якіх стаялі ратмістр, паручнік і харунжы, ролю падафіцэраў адыгрывалі таварышы. Харугвы аб’ядноўваліся ў палкі, сярод якіх найбольш баяздольным быў рэгімент гвардыі коннай ВКЛ.

Камплектацыя конных падраздзяленняў працягвала ажыццяўляцца праз вярбоўку ў харугвы таварышоў з іх почтамі, якія складаліся з 1-2 пачтовых. Яшчэ з 1717 г. распаўсюдзілася практыка фармальнага ўдзелу таварыша ў выкананні ваеннай службы і замены сябе двума пачтовымі. Такім чынам, сам таварыш мог знаходзіцца дзе заўгодна і з’яўляцца на месца службы толькі для атрымання платы. Рэальную службу выконвалі два яго слугі – пачтовыя. Падобнага роду таварышоў называлі таварышамі “савітымі”, у той час калі таварышы, якія рэальна неслі службу называліся таварышамі “прытомнымі” [4, с.130]. Гэтая практыка прыводзіла да пастаянных змен у асабістым складзе харугвы і істотнага аслаблення баявых якасцей кавалерыі ВКЛ. У звычайным жыцці значная частка асабістага склада кавалерыйскай харугвы часта была ў раз’ездах па асабістых справах, таму, па сутнасці, у месцах дыслакацыі падраздзялення знаходзіліся толькі харунжы і пэўная колькасць пачтовых.

Нягледзячы на тое, што роля кавалерыі ў еўрапейскай вайсковай справе ўсё больш зніжалася, у арміі ВКЛ, яна працягвала складаць значную частку войска. Хаця не гэта было значнай памылкай. У сярэдзіне XVIII ст. прускі кароль Фрыдрых Вялікі зрабіў сваю кавалерыю лепшай ў Еўропе і пры яе дапамозе дамогся многіх пастаўленых мэтаў [14, с.7-8]. Праблемным стала тое, што кавалерыя засталася самым архаічна арганізаваным відам войска ВКЛ. Як і раней служба ў кавалерыі засталася прэрагатывай шляхты. Нажаль Вайсковая камісія нічога змяніць у арганізацыі конніцы не здолела.

Асобнымі ваеннымі адзінкамі з’яўляліся драгунскія падраздзяленні арміі ВКЛ, якія былі прадстаўлены коннымі рэгіментамі Булавы Вялікай, Булавы Польнай і

ваяводы віленскага, на якія выдзялялася па 300 порцый. Пяхота ВКЛ складалася з рэгіменту гвардыі пешай, рэгіментаў пешых Булавы Вялікай і Булавы Польнай, янычарскіх харугваў абодвух гетманаў на якія выдзялялася 140 і 100 порцый адпаведна і харугвы венгерскай пяхоты Галоўнага трыбуналу ВКЛ [11, с. 234].

Сярод пяхотных падраздзяленняў найбольш прэстыжным з'яўляўся Рэгімент гвардыі пешай ВКЛ, які практычна не змяняючы ніструктуры, ні назвы праіснаваў да канца існавання Рэчы Паспалітай. Узорам арганізацыі гвардзейскага палка з'яўлялася войска Саксоніі. На гвардзейскі полк выдзялялася 1005 порцый, што дало магчымасць давесці колькасць яго асабістага складу да 840 жаўнераў. Гвардзейскі полк складаўся з двух батальёнаў і штаба палка. Кожны батальён падзяляўся на 12 кампаній (рот) [3, с.70]. У адрозненні ад гвардзейскага, палявыя палкі былі больш чым у два разы меншыя, на іх выдзялялася як і раней па 427 порцый. Палявы рэгімент складаўся са штаба і аднаго батальёна, у якім было ўсяго 8, а не 12 кампаній.

100 порцый выдзялялася на існаванне харугвы венгерскай пяхоты Галоўнага Трыбуналу ВКЛ. Гэтае падраздзяленне з 1717 г. мусіла знаходзіцца “заўсёды ў месцы Вільні” і ў кампут войска ВКЛ яно не ўваходзіла [7, с.151]. Харугва знаходзілася ў непасрэдным распараджэнні маршалка Трыбунала, непасрэднае камандаванне ажыццяўляў ратмістр, у штаб харугвы ўваходзілі паручнік і пісар.

Сойм 1766 г. зацвердзіў дыслакацыю некаторых падраздзяленняў, так пешы рэгімент Булавы Вялікай павінен быў размясціцца “для ўтрымання спакою ў месцы нашым сталічным Вільні” [11, с. 235]. Пешы і конны гвардзейскія рэгіменты ВКЛ знаходзіліся пры каралі ў Варшаве. Таксама было прызнана, што сістэма размяшчэння арміі ВКЛ, вызначаная “нямым” соймам 1717 г. надзвычай нязручная і перад Вайсковай камісіяй была пастаўлена задача выпрацаваць іншы, больш прыдатны варыянт дыслакацыі арміі.

Без увагі не засталася і артылерыя. Яшчэ на канвакацыйным сойме 1764 г. быў адзначаны сумны яе стан і прыняты рашэнні аб неабходнасці рэгулярнага фінансавання для яе развіцця [9, с.83]. Таму цалкам натуральна, што на сойме 1766 г. было вырашана падвысіць заробак для жаўнераў фрэйкампаніі ВКЛ, на якую выдзялялася 150 порцый. Але на гэтым рэфармаванне артылерыі па-сутнасці спынілася.

Соймам 1766 г. былі зроблены важныя захавы ў справе сацыяльнага забеспячэння афіцэраў арміі ВКЛ, “гадамі або калецтвам ацяжараных, якія не могуць далей павіннасцей сваіх адбываць”. Для іх прадугледжвалася выдзяленне штогадова з бюджэту ВКЛ 50 тысяч злотых [11, с. 236]. Дзякуючы намаганням Вайсковай камісіі ў 1767 г. выйшаў новы, у пэўным сэнсе рэвалюцыйны, вайсковы статут, таму што ён быў выдадзены не на нямецкай мове, як гэта было раней, а на польскай. [12, с.20]. Адпаведна з 1768 г. каманды ў пехоце сталі адавацца на польскай мове.

Але паступовае рэфармаванне арміі было прыпынена палітычным крызісам, у якім апынулася ўся Рэч Паспалітая з 1768 г. Адмова караля ад рэформаў, Барская вайна і інтэрвенцыя Расіі, першы падзел Рэчы Паспалітай нанеслі цяжкі ўдар па ўсёй дзяржаўнай сістэме і арганізацыі арміі ў тым ліку. Капітуляцкая палітыка Аўгуста IV фактычна звяла да нуля дзейнасць камісіі. Экстраардынарны сойм 1768 г. прыняў пастанову, паводле якой улада гетманаў над арміяй зноў павялічвалася. У прыватнасці старшынёй камісіі аўтаматычна становіўся вялікі гетман, або ў яго адсутнасць польны гетман. У вялікага гетмана знаходзілася пячатка Вайсковай камісіі, падкрэслівалася неабходнасць субардынацыі гетману афіцэраў і жаўнераў як “за межнага аўтараменту”, г. зн. пяхоты, так і нацыянальнай арміі, якая складала аснову кавалерыі [15, с. 316]. Жаўнеры некалькі гадоў не атрымлівалі плату, афіцэры вымушаны былі прыкладаць значныя пасілкі, пазычаць грошы, каб войска не разышлося. Са скарачэннем тэрыторыі Рэчы Паспалітай пасля пешага разбору зменшылася магчымасць утрымання арміі, бо

паводле пастановаў “нямога” сойму 1717 г. аплата тых або іншых падраздзяленняў замацоўвалася за тым або іншым паветам.

Такім чынам, рэфармаванне арміі ў 1764-1766 гг. з’ўлялася вельмі неабходная для ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай з’явай. У выніку асцярожных дзеянняў Вайсковай камісіі пачаліся станоўчыя зрухі ў пытаннях фінансавання арміі, выраўнівання дысбалансу афіцэраў у падраздзяленнях, былі разгледжаны пытанні субардынацыі і дыслакацыі падраздзяленняў, але самыя важныя праблемы, звязаныя з колкасцю і структурай арміі ўсё ж вырашаны не былі. Сумнае становішча арміі ВКЛ, яе няздольнасць абараніць краіну, былі відавочнымі з’явамі, таму натуральна, што значна пазней, на сойме 1775 г. было пастаўлена чарговае пытанне аб неабходнасці кардынальнага рэфармавання арміі. Такім чынам, пачалася ваенная рэформа 1775 г., дзякуючы якой планавалася павелічэнне арміі да 30 тыс. ваяроў. На ўтрыманне арміі планавалася выдзеліць 12 млн. злотых [12, с. 20]. Але, як паказаў час, увасобіць рашэнні сойму ў жыццё і на гэты раз аказалася справай мала рэальнай. У 1776 г., у сувязі з недахопам фінансавання, вайсковы бюджэт быў скарачаны напалову.

Літаратура

1. Грыгор’еў, М. Войска ВКЛ ад Сасаў да Касцюшкі (1765-1794) / М. Грыгор’еў. - Мінск, 1994. - 168с.
2. Gembarzewski, B. Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych od r.1717 do r. 1831 /B. Gembarzewski. – Warszawa nakładem tow.wiedzy wojskowej, 1925. – 100 s.
3. Górski, K. Historia piechoty polskiej / K.Górski. – Kraków nakładem księgarni polskiej spółki wydawniczej, 1893. – 274 s.
4. Górski, K. Historia jazdy polskiej / K. Górski. – Kraków nakładem księgarni polskiej spółki wydawniczej, 1894. – 366 s.
5. Górski, K. K. Historia artylerii polskiej / K. Górski. – Warszawa, w księgarnie E.Wende, 1902. – 325 s.
6. Kukiel, M. Zarys historii wojskowości w Polsce /M. Kukiel. – Kraków, nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1929. – 356 s.
7. Konstytucje Seymu pacificationis Warszawskiego 1717 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – Т. VI. – S. 122-202.
8. Müller, R. Die Armee Augusts des Starken. Das sächsische Heer von1730 bis 1733/ R. Müller. – Berlin, Militärverlag der DDR, 1984. – 116 s.
9. Konfederacya Generalna omnium Ordinum Regni et Magni Ducatum Luthuaniae na konwokacyi Główney Warszawskiej uchwalona // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – Т. VII. – S. 7-55.
10. Konstytucje Seymu walnego koronacyi krola IMCI 1764 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – Т. VII. – S. 138-169.
11. Konstytucje Wielkiego Księstwa Litowskiego 1766 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – Т. VII. – S. 222-244.
12. Twardowski, B. Wojsko polskie Kościuszki w roku 1794 / B. Twardowski. – Poznań, Nakł. Księgarni katolickiej, 1894. – 90 s.
13. Konstytucje Seymu walnego Warszawskiego1766 r. // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – Т. VII. – S. 192-222.
14. Прежевенцовъ, Я. Кавалерія на поле сраженія.Я. Прежевенцовъ – СПб., Тип. Департамента уделовъ,1888. – 82 с.
15. Konstytucje Seymu extraordinarynego Warszawskiego 1766 r. 1768 // Volumina Legum. – Petersburg, nakładem i drukiem J. Ohryzki, 1860. – Т. VII. – S. 244-382.